

УДК 342.11.2

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НОТАРІАТУ

HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE EMERGENCE OF MODERN UKRAINIAN NOTARY

Бисага Ю.Ю.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
приватний нотаріус*

Стаття присвячена висвітленню окремих особливостей становлення інституту нотаріату в Україні. Автор виокремлює деякі нормативні документи, що суттєво впливали на статус органів нотаріату протягом періоду його розвитку.

Ключові слова: нотаріат, нотаріус, нотаріальні органи, державні нотаріальні контори, приватні нотаріальні контори.

Статья посвящена освещению отдельных особенностей становления института нотариата в Украине. Автор выделяет некоторые нормативные документы, которые существенно влияли на статус органов нотариата в течение периода его развития.

Ключевые слова: нотариат, нотариус, нотариальные органы, государственные нотариальные конторы, частные нотариальные конторы.

The article is devoted to some particularities of the Institute of Notaries in Ukraine. The author distinguishes some regulations that significantly affect the status of notariatu during his period of development.

Key words: notaries, notary, notaries, notary public, private notaries.

Постановка проблеми. Тематика цього дослідження зумовлена невідпинним зростанням авторитету та значення нотаріату в сучасному суспільстві. Діяльність нотаріату має незаперечний вплив на більшість сфери суспільно-правового життя і тому потребує правового регулювання та реформування нотаріальної діяльності, зважаючи на багато прогалин у сучасному нотаріаті. Функцію нотаріату в сучасному суспільстві неможливо переоцінити, тому що нотаріат – це сполучна ланка між різнобічними інтересами, що стикаються, а тому, звичайно, зростає й інтерес до історії нотаріату.

Метою дослідження є детальне вивчення та аналіз історії становлення та зародження вітчизняного нотаріату в складних історичних умовах нашої держави.

Зважаючи на це, тема історії нотаріату здається беззаперечною та актуальною. Як інститут права, нотаріат уперше з'явився в Стародавньому Римі в III столітті до н.е. Перша згадка про фах «табеліонів» прийшла із часів римського імператора Костянтина, (316 рік до н.е.). Зазначені особи були недержавними

службовцями, але були під контролем держави, складали за винагороду юридичні акти, судові папери, проєкти правочинів та інші документи юридичного значення [1, с. 49]. Саме цей, один із найдавніших інститутів придбав пізніше назву «нотаріат». Історія українського нотаріату відзначається особливостями в такій мірі, у якій був історичний процес розвитку української нації, держави і права. Спочатку на Русі складання письмових актів під час укладення правочинів були виключним явищем. Наприклад, у «Руській Правді» немає жодної вказівки на письмові документи, як на докази існування юридичних відносин. Перші писемні правочини на Україні-Русі починають з'являтися в період феодальної роздробленості в XII столітті. Це окремі уставні і жаловані грамоти удільних князів, а також деякі окремі документи приватних осіб, основним змістом яких було купівля та продаж прав на землю та холопів.

У Галицько-Волинському князівстві такими документами були: Грамота князя Івана Ростиславовича (1134 рік), «Рукописаніє» князя Володимира Васи-

льовича (1287 рік), «Уставная грамота» Мстислава Романовича, (1289 рік) та інші. Окремі види нотаріальних дій виконував галицький печатник [2, с. 16]. Органи нотаріату на території сучасної України за часів Київської Русі зобов'язані своїм становленням насамперед низці факторів, зокрема економічним процесам – розширенням торговельної діяльності та збільшенням обігу в галузі торгівлі. Усна форма правочину вже не відповідала потребам часу. Заповнити потребу в складанні документів у письмовій формі змогли так звані дяки та піддячі. Спочатку це були особи професії, яка носила вільний характер, а з розвитком приказної системи стали обов'язковими членами органів держави, вони мали безапелляційний вплив на хід судових та адміністративних справ. Головним завданням дяків та їхніх помічників-піддячих було ведення діловодства в громадських установах, також вони займалися складанням і підписанням грамот, видачею оригіналів, копій документів і довідок. Крім того, дяки виконували і нотаріальні функції, які їм були надані щодо нерухомоті (XIII століття). Паралельно з приказними дяками в XIV столітті було створено майданні піддячі, які складали писемні акти в містах.

На думку багатьох юристів, майданні піддячі є основоположниками сучасного українського нотаріату [3, с. 40]. У XVII – XVIII століттях дослідковується поетапний процес зміни вільної діяльності фаху писців-професіоналів на підконтрольність їх діяльності державі. Цілком природно було б очікування появи певної категорії осіб в українському суспільстві, які б здійснювали функції нотаріату дії, актуальні для того періоду. В умовах постійної боротьби та війн руйнувалися деякі власні правові здобутки. Козацька держава не визнавала писаного права, тому особи, які виконували функції нотаріусів, їй були не потрібні. Возз'єднання України з Росією призвело до запозичення російського суспільно-державного інституту майданних піддячих в Україну. Згодом Україна все більше втрачала риси автономії, на її території запанували російські закони, а організація та зміни в нотаріальній справі проводилися за загальнодержавними нормативними актами. Соборне уложення «Кодекс Законів Російської держави», прийняте Земським собором 1649 року, а також «Положення про нотаріальну частину», затверджене 14 квітня 1866 року імператором Олександром II, – це законодавчі акти, на базі яких зароджувався та розвивався тогочасний нотаріат.

Призначення нотаріуса на посаду відбувалося за рішеннями окружних судів і судових палат. Були закріплені обов'язкові часи присутності в конторах та зобов'язання неодмінно залишати відповідального заступника в разі відпустки, тобто можна сказати, що в ті часи вже розпочалося формування офіційного графіку роботи нотаріусів [5, с. 14–15]. До претендента на посаду нотаріуса за Положенням про нотаріальну частину (це була державна служба, нотаріус вважався службовцем VIII-го класу, хоча і без права на пенсію) і організації його контори пред'являлися певні вимоги. По-перше, кількість нотаріусів у кож-

ному регіоні обмежувалася спеціальним розкладом, укладеним Міністерством юстиції і погодженим із Міністерством фінансів та Міністерством внутрішніх справ, і тому треба було дочекатися вакансії. Про наявність вакансії оголошували в пресі. Далі спеціальна комісія, що складалася з голови окружного суду, старшого нотаріуса та окружного прокурора, на конкурсних засадах проводили іспит з умінь претендентів правильно викладати акти, перевіряли знання діловодства і відповідних законів. Відібраний на посаду нотаріуса претендент повинен був внести для відкриття контори велику заставу. Це робилося заради того, щоб у разі пред'явлення нотаріусу майнових претензій унаслідок його неправильних дій, задовольнити їх можна було би не тільки за рахунок майна нотаріуса, але й за рахунок застави.

Первісна заставу для губернських міст сягала 6 000 карбованців, і за кожен рік роботи відраховувалася з прибутку нотаріуса певна сума доти, доки сума застави не досягала 15 000 карбованців. Графік роботи нотаріальної погоджувався з окружним судом. Контора працювала щодня, крім загальних неробочих днів, не менше за 6 робочих годин. Нотаріус не мав права піти у відпустку без дозволу голови окружного суду, а цей дозвіл отримував лише після того, як залишав замість себе заступника. При цьому власник контори ніс повну матеріально відповідальність за всі дії своїх заступників та працівників. Про повернення з відпустки нотаріус повинен був негайно повідомити окружний суд, а в разі затримки він підлягав дисциплінарному покаранню як за службову недбалість [6, с. 90–99].

Після Жовтневої революції почався новий етап в історії нотаріату. 23 березня 1918 року Рада народних комісарів прийняла постанову, якою скасувала «ныне действующее Положение о нотариальной части». У період громадянської війни з'являлися тенденції ліквідації нотаріату, зобов'язальні відносини зводилися до аліментного права, сімейно-майнових справ, побутового підряду, купівлі. У січні 1922 року були надруковані «Тези про нотаріат», де підкреслювалося, що в радянській державі нотаріат є державною установою, «а все элементы гражданско-правовых отношений между нотариусами и клиентами, свойственные капиталистическим странам, по вознаграждению за услуги не должны иметь места». У 1922 році прийнято «Положення про державний нотаріат», яке стало основою радянського нотаріату [7, с. 48–49]. 30 грудня 1922 року перший з'їзд рад уклав Договір про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. До компетенції СРСР, як єдиної союзної держави, увійшов і розвиток радянського законодавства, а також організаційна побудова нового всесоюзного нотаріату. Це було зроблено з впровадженням нового Положення про нотаріат 24 серпня 1924 року. Становлення та розвиток союзного законодавства та необхідність забезпечення єдності провідних принципів діяльності нотаріату у всіх союзних республіках зумовили створення загальносоюзних актів із нотаріату. Ці питання отримали віддзеркалення в Основах судоустрою СРСР

від 15 липня 1924 року, у яких разом із загальними вказівками щодо організації та діяльності нотаріату встановлювалися і розмежування компетенції республік СРСР стосовно нотаріату. 14 травня 1926 року була прийнята Постанова «Про основні принципи організації державного нотаріату», на підставі якого в союзних республіках, у тому числі в Україні, були розроблені та прийняті аналогічні Положення про державний нотаріат.

Згідно з положенням «Про державний нотаріат УРСР» 1930 року право здійснення нотаріальних дій належало державним нотаріальним конторам. Плата за нотаріальні дії переводилася до державних доходів, а держава у свою чергу платила заробітну плату нотаріусам та несла витрати з утримання контор. Державним нотаріусам заборонялося займати інші державні посади, але нотаріус мав право перебувати на так званих виборних посадах та займатися викладацькою діяльністю. Що стосується умов отримання посади нотаріуса, то положення 1930 року ставило умову закінчення фахових юридичних вузів та університетів, а також необхідною умовою був річний стаж роботи помічником у нотаріальній конторі.

Нотаріальні контори підпорядковувалися безпосередньо Народному комісаріату суддів, який виконував нагляд за роботою контор. У підсумку можна сказати, що внаслідок обмеженого цивільного обороту – нерухомість або земля не була в обороті, не було приватного підприємництва, відчуження майна здійснювалося без нотаріусів – нотаріус у цей період не мав у суспільстві такого значення, яке він має зараз або мав у попередні періоди [8, с. 12]. У 20–50 роки ХХ століття взагалі не було чіткого визначення поняття нотаріату, мали місце тільки його завдання. Цей факт не сприяв чіткому визначенню ролі інституту нотаріату в державі та суспільстві. Можливо тому нотаріат був механічно віднесений до органів, які «сприяють суду», а керівництво ним – до судового управління. До речі, таке визначення поняття нотаріату слушно заперечував радянський науковець І.Д. Перлов, який вважав, що нотаріат природно не може бути віднесеним до органів, які сприяють суду в здійсненні правосуддя, тому що він не входить у судову систему, а нотаріуси здійснюють своє завдання в органах юстиції.

Учений зазначав, що зв'язок між судами та нотаріальними органами існує лише в можливості оскарження деяких нотаріальних дій судами у встановленому законом порядку [9, с. 24]. На жаль, окрему думку вченого не взяли до уваги. Можна також розгледіти, що історія радянського нотаріату потребує більш глибокого та детального аналізу. Такий аналіз, звісно, не є предметом досліджуваної статті, але, розглядаючи етапи еволюції та становлення сучасного нотаріату, буде не зайвим торкнутися Закону УРСР «Про державний нотаріат», введеного в дію Постановою ВР УРСР № 3378-VIII від 25 грудня 1974 року.

Закон УРСР «Про державний нотаріат» 1974 року, як і попередні нормативно-правові акти, не давали чіткого та поглибленого визначення поняття «нотаріат». З тексту закону зрозуміло, що це була

система, якою регулювалися тільки державні нотаріальні контори, де працювали державні нотаріуси та посадові особи. Державні нотаріуси розмежовувалися на категорії: старші державні нотаріуси, заступники старших нотаріусів та державні нотаріуси. Вони призначалися та звільнялися з посади відповідними органами юстиції (залежно від категорії нотаріуса). В окремих випадках було дозволено призначення на посаду нотаріуса особи, що не мала відповідної вищої юридичної освіти. Таким чином, порівняно з положенням «Про нотаріат» 1930 року, були знижені вимоги щодо повної юридичної освіти.

Обов'язковим фактором для роботи нотаріусом стало стажування в державних нотаріальних. Загальне керівництво нотаріатом здійснювали Рада Міністрів СРСР та Рада Міністрів УРСР, виконком місцевих рад народних депутатів, а також інші уповноважені на це державні органи відповідно до радянського законодавства. Слід зазначити, що основною функцією тогочасного нотаріату була охорона соціалістичної власності, прав і законних інтересів громадян, державних установ, зміцнення законності та запобігання правопорушенням.

Отже, вагоме місце в діяльності радянського нотаріату займав захист майнових інтересів, насамперед держави, а потім – громадян. І це не дивно в умовах тоталітарного режиму. Значно розширилося коло нотаріальних дій, які могли виконувати нотаріуси, зокрема, це стосувалося нотаріальних дій, що засвідчували безспірне право; нотаріальні дії, спрямовані на посвідчення фактів; надання документам виконавчої сили; нотаріальні дії, направлені на збереження майна, документів і доказів [10]. Початок періоду незалежності нашої держави був досить непростим для всієї України: складні соціальні конфлікти, ідеологічні протиріччя, неадекватні економічно-правові відносини призвели до браку ресурсів для вирішення життєво важливих та нагальних проблем нотаріату. У 90-ті роки на перший план уперше почали виходити саме незалежність та самоврядування нотаріальних органів. Так, 2 вересня 1993 року в Україні було прийнято Закон України «Про нотаріат». Сам факт, що вже через два роки після проголошення Акта про незалежність України (24 серпня 1991 року) одним із перших було ухвалено закон, який уже по-новому регламентував функціонування та діяльність українського нотаріату багато новацій, серед яких:

- створення кваліфікаційних комісій нотаріату для визначення рівня професійної підготовки осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю;
- видача свідоцтв про право на зайняття нотаріальною діяльністю всім громадянам України, які пройшли кваліфікаційний іспит;
- заснування в обласних центрах, містах державних нотаріальних архівів, що є складовою частиною Національного архівного фонду;
- здійснення тимчасового зберігання нотаріальних документів (до 75 років) саме національними архівами, що значно полегшує роботу нотаріусів;

– закріплено право осіб, які отримали свідоцтво для зайняття нотаріальною діяльністю, зареєструвати приватну нотаріальну діяльність [11]. Щодо історії нотаріату в період незалежної України, необхідно сказати і про виникнення Української нотаріальної палати (далі – УНП) – добровільної громадської організації нотаріусів. Вона була створена в 1993 році на конференції нотаріусів і зареєстрована Міністерством юстиції України. Основна мета Української нотаріальної палати – об'єднання на професійній основі зусиль нотаріусів для задоволення та захисту законних інтересів та вдосконалення правової свідомості.

В усіх областях України створені регіональні відділення УНП. В окремих регіонах нотаріуси об'єдналися в асоціації, що є колективними членами палати. У 1998 році Українська нотаріальна палата була прийнята спостерігачем від міжнародної спільноти до світової організації нотаріусів – Міжнародного союзу нотаріату, який об'єднує нотаріати 82 країн. Уже десять років основні зусилля УНП спрямовує на перехід до нотаріату латинського типу – вільного, самоврядного. А саме це є основою латинського нотаріату, де нотаріус несе особисту майнову відповідальність за вчинені нотаріальні дії [12]. Міністерством юстиції України була розроблена Концепція розвитку нотаріату в Україні, яка покладена в основу проекту нової редакції Закону України «Про нотаріат» [13, с. 223]. У 2009 році вийшов уже оновлений Закон України «Про нотаріат». Ці події дуже вплинули на життя нотаріату, адже як інститут, який функціонує у сфері перетину приватних і пу-

блічних інтересів, нотаріат має володіти організаційною структурою, що відповідає б його унікальній природі.

Висновки. Підсумовуючи це дослідження, можна зауважити, що шлях становлення українського нотаріату досі триває і перебуває на шляху модернізації. Нотаріат, як одна з галузей юриспруденції, набуває все більших повноважень, збільшується також коло обов'язків нотаріуса в сучасному суспільстві. Підсумовуючи історичні аспекти виникнення нотаріату в Україні, можна зазначити, що нотаріус – фахівець із юридичних питань, нотаріус – радник, довірена особа учасників юридичних угод, нотаріус – носій правової захищеності, нотаріус – гарант збереження доказів, нотаріус – уповноважений правосуддя. Багато чого до цих висловів можна ще додати, але найбільш точно визначення нотаріуса, на мій погляд, надав представник Ради Європи на Віденській конференції, яка відбулася 25 лютого 1995 року: «Нотаріус – це особа, яка є гарантом правової захищеності. Місія нотаріуса як довіреної особи та третейського свідка полягає в охороні домовленостей і, виходячи з принципу справедливості, захисту слабшого перед сильним, незнаючого перед тим, хто знає. З моменту історичного виникнення нотаріату в руках нотаріуса знаходяться інтереси сторін, він захищає діяльність і майно людини, права особи і власності як невід'ємний елемент свободи її власника. Нотаріус стоїть на варті гідності людини і використовує всі можливості, аби забезпечити їй доступ до свободи прийняття рішення в умовах повної захищеності».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Черниш В.М. Історико-правовий аспект вітчизняного нотаріату / В.М. Черниш // Мала енциклопедія нотаріуса: юридичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 49–51.
2. Тодоров І.Я. Історія держави і права України : [підручник] / І.Я. Тодоров, В.Н. Суботін. – Донецьк : ДГТ. – 1998. – 187 с.
3. Злотніков М.Р. Піддядчі іванівської площі / М.Р. Злотніков // Нотаріальний вісник. – 1998. – № 1. – С. 40.
4. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків : [підручник] / Д.І. Яворницький. – Львів : Світ. – 1990. – 376 с.
5. Сміян Л.С. Нотаріат в Україні. Загальна частина : [підручник] / Л.С. Сміян, П.Г. Хоменко, Ю.В. Нікітін. – К. : КНТ, 2009. – 632 с.
6. Меркушкин Г.В. Становление и развитие российского нотариата / Г.В. Меркушкин // Вестник МГУ, 2002. – №. 6. – С. 90–99.
7. Понамарев А.Ф. Исторические даты российского нотариата / А.Ф. Понамарев // Нотариальный вестник. – 2002. – № 1. – С. 48–49.
8. Шаповалова Л.Л. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Росії / Л.Л. Шаповалова. – Ставропіль, 2000. – 22 с.
9. Перлов І.Д. До кінця завершити реформу судового управління в СРСР / І.Д. Перлов // СГИП. – 1957. – № 1. – С. 24.
10. Закон УРСР «Про державний нотаріат СРСР» від 25.12.1974», введ. в дію Пост. ВР УРСР № 3378 – VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssr4488.htm>.
11. Закон України «Про нотаріат» від 02.09.1993 № 3425-ХП : за станом на 11.06.2009 // Верховна Рада України. – К. : Парлам вид-во, 2009. – 16 с.
12. Про Українську нотаріальну палату [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.palata.notariat.org.ua/aboutunp>.
13. Васильєв А.С. Судові та правоохоронні органи України : [учеб. пособие для студ. юрид. спец. Вузів] / [А.С. Васильєв и др.] ; ред. А.С. Васильєв, Е.Л. Стрельцов. – Х. : Одиссей, 2006. – 304 с.
14. Белов Д.М. Український конституціоналізм: історико-правові засади / Д.М. Белов, Ю.Ю. Бисага // Актуальні питання конституційного права в сучасних умовах суспільного та державного розвитку : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 11 березня 2014 р.). – Львів : Центр конституційних ініціатив, 2014. – С. 36–43.
15. Белов Д.М., Якимович Я.В. Поняття та елементи конституційного ладу: теоретико-правові засади / Д.М. Белов, Я.В. Якимович // Закарпатські правові читання : матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів. – Т. 1. – Ужгород : Говерла. – 2014. – С. 119–125.
16. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму та конституційна реформа: питання співвідношення / Д.М. Белов, Ю.М. Бисага // Науковий вісник УжНУ. Серія «Право». – Вип. № 28. – Т. 1. – 2014. – С. 112–114.